

УДК 614.84 (477) «1925-1930»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.2.341>

*Михайло Харламов, Людмила Гонтаренко**

ДІЯЛЬНІСТЬ РАЙОННИХ ПОЖЕЖНИХ ІНСТРУКТОРІВ В УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.

Анотація: У статті розглядаються загальні питання діяльності районних пожежних інструкторів в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) у другій половині 1920-х років. Аналізуються малодосліджені та недосліджені питання взаємодії районних пожежних інструкторів із представниками органів центральної та місцевої влад.

Зроблено висновок, що незважаючи на певні проблеми у вогнеборчій галузі у народному господарстві, у досліджуваній історичний період районні пожежні інструктори достатньо добре справлялися із попередженням і профілактикою вогняної небезпеки в українській республіці. Однак, слід зауважити, що ефективність профілактичної роботи у сфері пожежної охорони районних вогнеборчих інструкторів залежала від професіоналізму, досвіду та професійного освітнього рівня останніх. Адміністративно-територіальна реформа з ліквідації округів в УСРР, що була проведена у 1930 році, призвела до ліквідації інституту районних пожежних інструкторів, що достатньо позитивно впливав на стан пожежної безпеки в українській республіці.

Ключові слова: УСРР, районний пожежний інструктор, пожежа, пожежна охорона, управління комунального господарства округу, управління комунального округу району, головне управління комунального господарства УСРР, протипожежна комісія, добровільна пожежна дружина

Вступ. Українська сучасна історична наука на теперішньому етапі свого розвитку, на жаль, не приділяє належної уваги дослідженням аспектів історії вогнеборчої справи в Україні. Хоча наукова актуальність вивчення цих проблем є, на наш погляд, беззаперечною. Дослідження питань вогнеборчої справи в УСРР в історичній ретроспективі, у тому числі питань діяльності районних пожежних інструкторів є досить актуальним, оскільки дає можливість дослідити не розроблену у вітчизняній історичній науці проблему. Отже, потреба визначити особливості діяльності районних пожежних інструкторів в УСРР у другій половині 1920-х років зумовлює актуальність даної наукової статті.

Науково-теоретична значимість цієї роботи пояснюється тим, що вона сприяє заповненню історичних лакун у галузі історії української вогнеборчої справи, відкриває новий світ минулого вітчизняних пожежних, що працювали у народному господарстві України у вказаний історичний період для широкого наукового загалу.

* Харламов Михайло Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Навчально-наукового інституту управління та безпеки населення, Національний університет цивільного захисту України (Харків, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>; e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com

Гонтаренко Людмила Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Навчально-наукового інституту управління та безпеки населення, Національний університет цивільного захисту України (Харків, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6993-5494>; e-mail: lgontarenko910@gmail.com

Практична значимість дослідження пов'язана із можливим використанням досвіду боротьби з пожежами українських пожежних у сучасній системі пожежної безпеки ДСНС України в умовах сьогодення. *Теоретико-методологічна основа* даної наукової ґрунтується на загальнонаукових методах історичного пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу джерел і літератури. Предмет дослідження зумовлює застосування порівняльно-історичного, описового, а також методів аналізу й синтезу історичного матеріалу.

Огляд літератури та джерел. Потрібно сказати, що аналіз проблем діяльності районних пожежних інструкторів в УСРР у другій половині 1920-х років є темою, що фактично не розглядалася українськими та закордонними вченими. Звернення уваги до даної теми спонукало майже абсолютне невисвітлення вказаних проблем в українській і закордонній історіографії. Частково окремі аспекти нашої роботи розглядалися у роботах дослідника історії вогнеборчої справи А.Г. Томіленка¹, а також у статті М.І. Харламова².

Пропонована наукова робота базується переважно на недосліджених архівних документах Державного архіву Харківської області (ДАХО). Оскільки місто Харків у досліджуваній період був столицею УСРР, відповідно в архівосховищі збереглася достатньо велика кількість недосліджених документів (постанов, листів, циркулярів, обіжників, розпоряджень) з питань пожежної охорони.

Метою статті є дослідження особливостей діяльності районних пожежних інструкторів в Українській соціалістичній радянській республіці у другій половині 1920-х років. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі головні *науково-дослідні завдання*: охарактеризувати роль і значення районних пожежних інструкторів УСРР у розвитку пожежної охорони республіки у зазначений історичний період; проаналізувати особливості діяльності районних пожежних інструкторів та їх взаємозв'язок із органами центральної та місцевої влад в УСРР у 1925-1930 роках.

Основна частина. З метою покращення процесів попередження та профілактики пожеж в УСРР у середині 1920-х років Головним управлінням комунального господарства УСРР, що у той час займалося справами пожежної безпеки, було прийнято рішення про створення інституту районних пожежних інструкторів у районах республіки. На них покладалося достатньо багато обов'язків, у тому числі подання звітності про пожежі, що відбувалися у районах республіки. У відомостях, що мали подавати районні пожежні інструктори, було суттєво розширено перелік даних про пожежі порівняно з актами про пожежі, які мали детально та прискіпливо фіксуватися. До окружних відділів дані про пожежі подавалися у такому порядку: номер пожежі за терміном виникнення, місяць і число виникнення пожежі, назва селища або хутора, прізвище та ім'я погорільця (голови домоволодіння), точний час пожежі (час виникнення та час ліквідації пожежі), обставини виникнення пожежі (підпал, необережне поводження з вогнем тощо), приблизна сума збитків, хто і якими засобами гасив пожежу, нещасні випадки з людьми³.

¹ Томіленко А.Г. Становлення та розвиток пожежної охорони на об'єктах промисловості України у міжвоєнний період // Гуманітарний вісник. 2017. № 27 (11). С. 28-37; Томіленко А.Г. Створення та розвиток державної системи превентивних протипожежних заходів в Україні у другій половині 20-х – 30-ті роки ХХ століття // Гуманітарний вісник. 2018. № 28 (12). С. 109-118.

² Харламов М.І. Діяльність пожежних інспекторів та завідувачів пожежною охороною (брандмейстерів) промислових підприємств у 1927-1930-х роках в Україні // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2018. № 131 (4). С. 58-60.

³ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1574. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 259.

Так, у листі відділам комунального господарства Харківської округи від заступника голови Харківського окружного відділу комунального господарства Єрьоміна від 12.11.1925 р. вказувалося: «У зв'язку з введенням інституту районних пожежних інструкторів в районах Харківської округи з 01.10.1925 р. надання окружному відділу комунального господарства актів про пожежі припиняється. Натомість взамін вказаних вище актів, з дня їх відміни, вводиться надання щомісячних відомостей про пожежі, що відбулися в районах згідно спеціальної форми. Дані відомості мають надсилатися управлінню окружного комунального господарства не пізніше 1 числа поточного місяця за звітні місяці»⁴.

Пожежні інструктори в районах округів української республіки мали періодично обстежувати стан пожежної безпеки на підприємствах та установах, і в організаціях, що були розташовані у закріплених районах, складати висновки про поточний стан пожежної охорони на підзвітних об'єктах, надавати пропозиції щодо поліпшення вогнеборчої справи, надсилаючи копії складених документів до окружних відділів комунального господарства. Пожежні інструктори у районах повинні були перевіряти виконання вимог попередніх актів і висновків, щодо пожежної безпеки підприємств та організацій, складених різними протипожежними комісіями й іншими уповноваженими особами у даній сфері, а також мали право перевіряти осіб, яких було призначено відповідальними за стан пожежної безпеки на конкретних підприємствах, установах чи об'єктах народного господарства в плані дотримання останніми вимог нормативних документів та стану пожежної безпеки на підзвітних об'єктах. Уся документація з питань пожежної охорони мала зберігатися у захищеному місці, оформлена згідно вимог Головного управління комунального господарства УСРР (ГУКГ УСРР), а керівник підприємства чи установи (чи спеціально призначена особа) несли повну відповідальність за збереження та стан і документації з питань пожежної безпеки та безпосередній стан пожежної безпеки на об'єктах⁵.

Районні інструктори по боротьбі з пожежами у випадку невиконання попередніх вимог, інструкцій та актів у плані поліпшення стану пожежної безпеки на підприємстві повинні були одразу при виявленні неусунених недоліків у вогнеборчій сфері одразу звертатися до суду, з метою притягнення до відповідальності осіб – винуватців у невиконанні вимог пожежних актів та інструкцій, винних у недбалому ставленні до пожежної безпеки. Також було необхідно одразу повідомляти про це окружне управління комунального господарства. До обов'язків посадових осіб, про яких йде мова у нашому дослідженні, також входили: перевірка виконання доручень у справі закупівлі пожежного реманенту та ремонтування пожежного обозу: пожежних ходів, ручних і механічних pomp, пожежних бочок, рукавів та іншого вогнеборчого реманенту. Районні пожежні інструктори у випадку виявлення недбалого ставлення до наявного пожежного реманенту та халатного виконання посадових обов'язків у сфері вогнеборчої справи мали складати спеціальний акт для направлення його до суду, з метою притягнення винуватців до карної чи адміністративної відповідальності⁶.

Найбільш поширеними недоліками у справі пожежної безпеки були: відсутність води у пожежних резервуарах і бочках, несправність пожежних автомобілів чи пожежних

⁴ ДАХО. Ф. Р-1486. Оп. 1. Спр. 350. Арк. 68.

⁵ ДАХО. Ф. Р-1574. Оп. 2. Спр. 2860. Арк. 212.

⁶ ДАХО. Ф. Р-1574. Оп. 2. Спр. 2860. Арк. 213.

ходів, засміченість території, наявність вогнебезпечних речовин і матеріалів, що зберігалися недбало, з порушенням протипожежних вимог, неможливість підходу та під'їзду до штучних і природних резервуарів із водою тощо. Районні пожежні інструктори у досліджуваній історичний проміжок часу періодично проводили перевірку боєздатності та готовності до виконання завдань за призначенням міських комунальних професійних команд, промислових та об'єктових пожежних дружин у районах, а також сільських і добровольчих вогнеборчих команд пожежних. Велике значення у роботі районних пожежних інструкторів мала організація добровільних пожежних дружин у селищах і хуторах районів, які були територіально віддалені від великих міст і центрів із професійними комунальними чи відомчими вогнеборчими командами.

Згідно рекомендацій Головного управління комунального господарства УСРР: «...перевірки потрібно проводити несподівано і раптом, викликаючи пожежні команди на вигадану пожежу й давати їм завдання загасити водою велику пожежу на дахові будь-якої небезпечної високої будівлі. Коли ж виявиться будь-яке зіпсування або затримка із доставкою та достатнім тиском води з рукавів, або запізнення виїзду, слід негайно повідомляти Управління комунального господарства округи, а у випадках недбалства передавати дану справу до суду»⁷. Уся вищезгадана у даній статті робота районних пожежних інструкторів мала проводитися регулярно та системно, не повинна була обмежуватися разовими формальними оглядами та перевітками.

Слід зазначити, що робота пожежних інструкторів у районах проходила не завжди належним чином, відбувалися певні помилки, були певні недоліки у роботі інструкторів і перешкоди для їх ефективної роботи. Згідно поданих заяв інструкторів вогнеборчої справи у районах до окружних управлінь комунального господарства окремим інструкторам не надавали «відкритих листів на право користування кінно-поштовим зв'язком, або коли цих листів і видано, то пожежні інструктори не можуть дочекатися черги на отримання коней. Або коли хтось з членів районного виконавчого комітету чи інші посадові особи виїжджають до селищ, то в санях не знаходиться місця, щоб сісти пожежному інструкторові»⁸.

Також необхідно відмітити, що окремі районні пожежні інструктори самі іноді не прагнули до того, щоб взимку часто виїжджати із перевітками до віддалених селищ, обмежуючись лише надсиланням письмових циркулярів, інструкцій і настанов до підприємств, установ та організацій, що були розташовані у віддалених регіонах. Головне управління комунального господарства УСРР намагалося контролювати професійну діяльність пожежних інструкторів, їм надавалися настанови стосовно покращення роботи у сфері профілактики пожежної безпеки, рекомендувалося більш активно брати участь у формуванні сільських пожежних добровольчих дружин у селищах закріплених районів, а також брати участь у забезпеченні ремонту усього наявного вогнеборчого інвентарю. З метою стимулювання посадових осіб причетних до вогнеборчої справи Головне управління комунального господарства УСРР здійснювало заохочування та преміювання людей за належне ставлення до посадових обов'язків і за відмінний стан пожежної безпеки на підприємствах, в установах та організаціях тощо⁹.

⁷ ДАХО. Ф. Р-1574. Оп. 2. Спр. 2860. Арк. 214.

⁸ ДАХО. Ф. Р-154. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 45.

⁹ ДАХО. Ф. Р-154. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 45.

На жаль, у середині 1920-х років професійний рівень окремих осіб призначених на посади районних пожежних інструкторів подекуди залишав бажати кращого. Управління комунального господарства різних рівнів періодично виявляли, що згідно окремих актів обстеження пожежних інструкторів були надані непрофесійні рекомендації. «В деяких актах огляду торговельних підприємств районів виявлено, що часто-густо районні пожежні інструктори у своїх висновках пропонують придбати хімічні рідинні вогнегасники для крамниць і для інших холодних помешкань, забуваючи, що від морозу вони замерзнуть і від поширення льоду вони потріскаються, а тому рекомендуємо краще пропонувати придбання гідропульту «Костиль» гуртом для декількох крамниць і відра та ящики з піском. Останнє для гасіння олії та гасу. Гідропульт коштує шістдесят два карбованці із усім приладдям»¹⁰.

Головне управління комунального господарства УСРР у середині 1920-х років було стурбоване подекуди низьким професійним рівнем і підготовкою районних пожежних інструкторів, оскільки у зв'язку із загальною ситуацією в республіці, дефіцитом кадрів і закладів професійної вогнеборчої освіти на посади інструкторів могли призначатися особи не в повній мірі компетентні у пожежній справі. ГУКГ УСРР відзначало у 1927 році, що «...з того часу, як настає тепла пора року по селах республіки спостерігається збільшення і без того великої кількості пожеж і величезність втрат від них, а тому управління комунального господарства, звертаючи увагу на відсутність у деяких районах реальних наслідків продуктивної роботи районних відділів комунального господарства в пожежній справі, пропонує вжити рішучих заходів, щоб встановити на належну висоту та вдосконалити протипожежну справу по селах та підприємствах районів... У деяких районах призначалися на посади пожежних інструкторів агенти Всеукраїнського управління державного страхування при уповноваженому Народного комісаріату фінансів УСРР (Укрдержстраху) та особи, що не відповідали своєму призначенню»¹¹.

З метою підвищення рівня професіоналізму й освіченості районних пожежних інструкторів у селах УСРР було створено низку короткострокових сільських пожежних курсів для підвищення рівня вищезазначених посадових осіб. Виходячи з цього ГУКГ УСРР рекомендувало окружним і районним відділам комунального господарства замінити районних пожежних інструкторів, у підпорядкованих районах яких з 1925 р. не були створені та юридично оформлені добровільні пожежні дружини та рівень пожежної безпеки в яких був незадовільним.

Для новопризначених інструкторів і тих, хто залишався на посадах, вимоги щодо компетентності посилювалися. Підвищувалися вимоги щодо оперативності повідомлення про пожежі до відділів комунального господарства, посилювався загальний контроль за діяльністю районних пожежних інструкторів. Інструктори мали заповнювати спеціальні анкети куди вносилися власні особисті дані та дані щодо їх професійного й освітнього рівня¹².

Другого вересня 1930 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) і Рада народних комісарів Української соціалістичної радянської республіки (РНК УСРР) ухвалили постанову «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему

¹⁰ ДАХО. Ф. Р-154. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 46.

¹¹ ДАХО. Ф. Р-1574. Оп. 2. Спр. 2860. Арк. 259.

¹² ДАХО. Ф. Р-1574. Оп. 2. Спр. 2860. Арк. 260.

управління»¹³. У цій постанові велось, про те що «...для максимального укріплення району, як основної ланки соціалістичної перебудови села, що повинно привести до рішучого наближення органів влади до населення, сприяти притягненню широких кіл робітників, наймитів, бідняків та середняків села до участі в соціалістичному будівництві, зокрема в соціалістичній перебудові сільського господарства, та піднесення їхньої самодіяльності й ініціативи в соціалістичному будівництві, для посилення боротьби з бюрократизмом та тяганиною... адміністративно-територіальний поділ Української Соціалістичної Радянської Республіки на округи скасувати з 15 вересня 1930 року і округові виконавчі комітети розпустити»¹⁴.

У зв'язку з вищезгаданими реформами відбулися зміни й у системі управління пожежною безпекою в регіонах УСРР. Так, згідно наказів Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УСРР та Центральної урядової комісії з ліквідації округ, з 1930 р. у районах української республіки скасовувалися посади районних пожежних інструкторів, а обов'язки за доглядом за пожежною безпекою покладалися на органи Укрдержстраху. Це призвело до стурбованості у органів влади на місцях в УСРР, які почали писати офіційні листи до органів центральної влади з проханням вирішити дане питання та не залишати справи пожежної безпеки на самоплив.

Так, керівник Золочівського району колишньої Харківської округи у листі від 20.11.1930 р. до Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР) і до Головного управління комунального господарства УСРР писав: «...По затвердженім штатам райвиконкому після реорганізації не передбачено посади районного пожежного інструктора, як керівника пожежними справами району, через що ставка такого по Золочівському району Народним комісаріатом фінансів УСРР не затверджена, в наслідок чого його доводиться звільнити. Але залишити район без спеціаліста – пожежника, в сучасний момент в умовах класової боротьби з куркульським елементом, коли в цьому напрямку трапляються великі помсти, підпали та інше, потрібно мати справу протипожежної охорони в належному стані. Треба вести постійний інструктаж добровільних пожежних команд як і колгоспів, здійснювати контроль за радгоспами та іншими кооперативними установами та підприємствами. За відсутності спеціального інструктора це не буде зроблено. Прохання надати пояснення, як буде здійснюватися ця робота надалі та подаємо клопотання перед ВУЦВК про відновлення в районах постійної посади районного пожежного інструктора»¹⁵.

Слід зауважити, що органи Укрдержстраху, на які покладалися обов'язки забезпечення пожежної безпеки в УСРР з 1930 р. також не були згодні з цим рішенням, про що вони повідомляли до Центральної урядової комісії з ліквідації округ, посилаючись на те, що справа боротьби з вогнем в УСРР була покладена на Головне управління комунального господарства УСРР. Однак і запити Укрдержстраху про небажання приймати на себе управління пожежними справами, і прохання місцевих органів влади про залишення в районах штатних посад районних пожежних інструкторів, так і залишилися невирішеними.

¹³ Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-76186>

¹⁴ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1930. Відділ перший. № 23. Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління. URL: <https://surl.li/yujypx>

¹⁵ ДАХО. Ф. Р-1486. Оп. 1. Спр. 350. Арк. 87.

Висновки. Введення в УСРР інституту районних пожежних інструкторів у середині 1920-х років позитивно вплинуло на стан пожежної безпеки у регіонах української республіки. Незважаючи на певні проблеми у справі бороти з пожежами у народному господарстві у досліджуваний період, районні пожежні інструктори в основному належним чином справлялися із попередженням і профілактикою пожеж в УСРР. Проте, слід сказати, що ефективність попереджувальної роботи у сфері пожежної охорони вогнеборчих інструкторів в районах республіки залежала від різних аспектів: від професіоналізму, досвіду та професійного освітнього рівня інструкторів до взаємовідносин із місцевою владою та економічних можливостей регіонів.

Реформа з ліквідації округів в УСРР, що була проведена у 1930 р., призвела до ліквідації інституту районних пожежних інструкторів. Їх обов'язки було покладено на агентів Укрдержстраху, але, на жаль, останні в основному не були зацікавлені справами захисту населення і територій від пожеж, оскільки мали свій власний напрям професійних обов'язків. Таким чином, знищення інституту районних пожежних інспекторів на початку 1930-х років негативно позначилося на стані пожежної безпеки в УСРР. На думку авторів даної статті, окремі аспекти діяльності районних пожежних інструкторів УСРР у другій половині 1920-х років можна було б впровадити у сучасні процеси організації пожежної безпеки в українських регіонах.

Mykhailo Kharlamov, Liudmyla Gontarenko

Activities of District Fire Instructors in the Ukrainian SSR in the Second Half of the 1920s

Abstract: The article deals with general issues of the activity of district fire instructors in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) in the second half of the 1920s. The article analyses the little-studied and unexplored issues of interaction between district fire instructors and representatives of central and local authorities. It is concluded that despite certain problems in the firefighting industry in the national economy during the historical period under study, district fire instructors coped quite well with the prevention and prevention of fire hazards in the Ukrainian Republic.

Fire instructors in the districts of the Ukrainian republic had to periodically inspect the state of fire safety at enterprises and institutions and organisations located in their assigned districts, draw up conclusions on the current state of fire protection at the facilities under their responsibility, and provide suggestions for improving firefighting, sending copies of the documents to the district departments of public utilities. Fire instructors in the districts had to check compliance with the requirements of previous acts and conclusions on fire safety of enterprises and organisations drawn up by various fire commissions and other authorised persons in this area, and also had the right to check persons appointed responsible for the state of fire safety at specific enterprises, institutions or objects of the national economy in terms of compliance with the latest requirements of regulatory documents and the state of fire safety at the facilities under their control.

However, it should be noted that the effectiveness of fire prevention work by firefighting instructors in the districts of the republic depended on various aspects: from the professionalism, experience and professional educational level of the instructors to the relationship with local authorities and the economic capabilities of the regions. The reform to eliminate districts in the Ukrainian SSR in 1930 led to the elimination of the institute of district fire instructors.

Their duties were assigned to agents of the Ukrderzhstrakh, but unfortunately, the latter were mostly uninterested in protecting the population and territories from fires, as they had their own professional duties. Thus, the destruction of the institute of district fire inspectors in the early 1930s had a negative impact on the state of fire safety in the Ukrainian SSR.

Keywords: Ukrainian SSR, district fire instructor, fire, fire protection, district municipal administration, district municipal administration, main administration of the Ukrainian SSR municipal administration, fire commission, voluntary fire brigade